

שימוש בציורי משפחה בטיפול באומנויות בקרב מתבגרים שחוו גירושין של הוריהם בחברה הערבית בישראל

מאת: גיאנא חליפה, כאמלה עתאמנה, הזאר בולוס, לובנה אליאס, חניך עבאס, נור אבו אלחוף, יארא פרח, אימאן שלבי, היבה אבו אלעסל-גריב, דינה עודה, אסראא קדח, אחלאם בסול, זינב בסול בטו.

- ד"ר גיאנא חליפה, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מאוניברסיטת חיפה, מדריכה מוסכת ביה"ת מוסמכת ב CBT, עובדת כמטפלת באמנות במשרד החינוך ובמסגרת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון ובקליניקה פרטית. מומחית תחום טיפול באומנויות, מומחית תחום שילוב תלמידים עם הפרעות נפשיות בחינוך הרגיל במת"א כפר כנא.
- ד"ר כאמלה עתאמנה, מנהלת מת"א כפר כנא.
- הזאר בולוס, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מהמכללה לחברה ואומנויות-נתניה. עובדת כמטפלת באמנות במסגרת משרד החינוך, מדריכה במסלול תואר שני במכללה האקדמית תל חי ובסמינר הקיבוצים.
- לובנה אליאס, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מאוניברסיטת חיפה. עובדת כמטפלת רגשית באמנות במסגרת משרד החינוך ובמסגרת התוכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון. מדריכה במסלול תואר שני במכללה לחברה ואומנויות בנתניה.
- חניך עבאס, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות ממכללת סימנר הקיבוצים, מדריכת הורים בגישת האינטליגנציה הרגשית. עובדת כמטפלת באמנות במסגרת משרד החינוך, מרכז הורים ילדים, ובמסגרת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון. מנחה בקורס "הכשרת מדריכים באמנות ויצירה" במכללת צעדים.
- נור אבו אל חוף, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מהמכללה לחברה ואומנויות-נתניה. עובדת כמטפלת רגשית באמנות במסגרת משרד החינוך ובמסגרת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון.
- יארא פרח: תואר שני (M.A) בטיפול במוסיקה מאוניברסיטת חיפה, עובדת כמטפלת רגשית במוסיקה במסגרת משרד החינוך ובמסגרת מעון יום שיקומי. מורה לפסנתר בקונסרבטוריון נצרת.
- אימאן שלבי, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מאוניברסיטת חיפה. מדריכת הורים, עובדת כמטפלת רגשית באמנות במסגרת משרד החינוך, ובמרכז להתפתחות הילד.
- היבה אבו אלעסל-גריב, תואר שני (M.A) דרמה תרפיה במכללת תל חי, תואר שני (M.A) בחינוך המיוחד במגמה להפרעות רגשיות ובעיות התנהגות באוניברסיטת חיפה. עובדת כמטפלת בדרמה במסגרת משרד החינוך.
- דינה עודה, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מהמכללה לחברה ואומנויות-נתניה. מדריכה בתוכנית קומיקס. עובדת כמטפלת באמנות במסגרת משרד החינוך.
- אסראא קדח, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מהמכללה לחברה ואומנויות-נתניה. עובדת כמטפלת באומנות במסגרת משרד החינוך ובמסגרת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון.
- אחלאם בסול, תואר שני (M.A) בטיפול באמנות מהמכללה לחברה ואומנויות-נתניה. מדריכה בתוכנית קומיקס. עובדת כמטפלת באמנות במסגרת משרד החינוך.
- זינב בסול בטו, M.A.A.T טיפול באמנות חזותית - המדרשה לאומנות (בית ברל) מטפלת באומנות כמשרד החינוך מנחת קבוצות באמצעות צילום- תחת תוכנית (photo is voice)

חליפה, ג., עתאמנה, כ., בולוס, ה., אליאס, ל., עבאס, ח., אבו אלחוף, נ., פרח, י., שלבי, א., אבו אלעסל-גריב, ה., עודה, ד., קדח, א., בסול, א. & בסול בטו, ז. (2020). שימוש בציורי משפחה בטיפול באומנויות בקרב מתבגרים שחוו גירושין של הוריהם בחברה הערבית בישראל. טיפול באומנויות: מחקר ויצירה במעשה הטיפולי, 10(2), עמודים 1113-1122.

למטפלת לאבחן טוב יותר את הקשיים הרגשיים שנובעים מהתפרקותה של משפחתו, ולטפל בהם (מלקיודי, 2004). עם זאת, עד היום, רוב המחקרים בנושא טיפול באמנות בילדים להורים גרושים נערכו בחברה המערבית (לדוגמה: מלקיודי, 2004; Rubin, 2018; Olofsson, 2019). ישנם מאפיינים המייחדים את החברה הערבית בנושא זה, המקשים על היכולת להסיק ממחקרים שנערכו בחברה המערבית לגבי החברה הערבית. ראשית, גירושין נדירים יותר בחברה הערבית לעומת החברה המערבית ונחשבים לפחות מקובלים (ברנע ואלדר, 2003). לכן מלבד התפרקות המשפחה, הילד עשוי להיאליץ להתמודד עם יותר סטיגמה ודחייה חברתית (Al Gharaibeh, 2015). שנית, התפיסה לגבי טיפול רגשי בכלל ולגבי טיפול באמנות בפרט שונה בחברה הערבית (חליפה, 2018), ולכן ישנה חשיבות רבה יותר לטכניקות השלכתיות (כגון ציור משפחה) (Olofsson, 2019). מטרת המחקר הנוכחי היא ללמוד כיצד טיפול באמנות יכול לעזור למתבגרים שחווים קשיים רגשיים בעקבות גירושין הוריהם בחברה הערבית, ובפרט כיצד שימוש בציורי משפחה עשוי לעזור לאבחון ולטיפול במתבגרים אלו. לצורך כך המחקר משווה בין ציורי משפחה שצוירו במסגרת טיפול באמנות על ידי מתבגרים שהוריהם גרושים לבין ציורי משפחה שצוירו במסגרת טיפול באמנות על ידי מתבגרים שהוריהם לא גרושים במגזר הערבי, במטרה ללמוד מה מייחד את ציורי המשפחה של מתבגרים ערבים שהוריהם גרושים, ומה ניתן להסיק מכך לגבי הטיפול באוכלוסייה זו.

סקירת ספרות

השפעה רגשית של גירושין הורים על ילדיהם המתבגרים

גירושין של ההורים עשויים להוות משבר קשה עבור ילדיהם המתבגרים. לגירושין עשויים להיות השלכות משמעותיות מבחינה נפשית ורגשית עבור הילדים ועל תפקודם והסתגלותם בתחומים שונים. השלכות אלו נובעות מהשינויים ביחסים המשפחתיים שהילדים חווים ונאלצים להתמודד איתם, נוסף לתנאים בהם גדלים הילדים בעקבות הגירושין. מחקרים שנערכו בתחום מצאו השפעות שליליות של הגירושין על ההסתגלות המיידית של ילדים ומתבגרים במדדים רגשיים, לימודיים, התנהגותיים וחברתיים. זאת, בנוסף לממצאים לגבי השפעות ארוכות טווח של גירושין על הילדים. לכן, הנטייה הרווחת בקרב אנשי מקצוע וחוקרים היא לראות בגירושין משבר מתמשך בקרב הילדים, המתחיל עוד בזמן הנישואין וממשיך שנים רבות לאחר הגירושין (לוי-שיף, 2018).

במחקר על השפעות גירושין על ילדים, מתייחסים לפגיעה במערכות יחסים הורה-ילד כהשפעה עיקרית של הגירושין. מיד לאחר גירושין רוב ההורים צריכים להתמודד עם שתי בעיות: ההסתגלות לקונפליקטים התוך-נפשיים שלהם, והתפקיד שלהם כהורה גרוש. כתוצאה מכך, התמיכה שילדים להורים גרושים מקבלים מהבית נמוכה בהרבה מילדים להורים נשואים. בנוסף, על פי רוב, אחרי גירושין יש פחות אכפתיות ומעורבות הורית

תקציר

לגירושין ההורים עשויות להיות השלכות רגשיות וחברתיות קשות עבור הילדים המתבגרים. טיפול באמנות עשוי לסייע גם באבחון של הקשיים הרגשיים והחברתיים הנובעים מגירושין ההורים וגם לטיפול בהם. עם זאת, עד היום, רוב המחקרים בנושא טיפול באמנות בילדים להורים גרושים נערכו בחברה המערבית. ישנם מאפיינים המייחדים את החברה הערבית בנושא זה ומקשים על היכולת להסיק ממחקרים שנערכו בחברה המערבית לגבי החברה הערבית. ראשית, גירושין נדירים יותר בחברה הערבית, ולכן מלבד התפרקות המשפחה הילד עשוי לחוש יותר סטיגמה ודחייה חברתית. שנית, התפיסה לגבי טיפול רגשי בכלל וטיפול באמנות שונה בחברה הערבית, ולכן ישנה חשיבות רבה יותר לטכניקות השלכתיות כגון ציור משפחה. במחקר הנוכחי הושוו ציורי משפחה של מתבגרים שנערכו במסגרת טיפול פרטני באמנות בבית הספר בחינוך הערבי, בין 54 משתתפים שהוריהם גרושים לבין 51 משתתפים שהוריהם לא גרושים. נמצא כי ילדים להורים גרושים בחרו יותר להשתמש בעט ופחות בעיפרון צבעוני, נטו יותר להשמיט חלקי גוף מהציור, וביטאו יותר סימני דמיון בין הדמויות. עוד נמצא כי הדמויות בציורי הילדים להורים גרושים היו קרובות יותר זו לזו. משמעות הממצאים והשלכות לטיפול נידונות בגוף המאמר.

מילות מפתח: טיפול באמנות, מתבגרים, גירושין, ילדים להורים גרושים, ציור משפחה, החברה הערבית

מבוא

תופעת הגירושין מתרחבת בכל העולם (Buchbinder, E., & Abu Tanha, 2019). היקף הגירושין בישראל נמצא במגמת עלייה, כאשר בשנת 2012 התגרשו בישראל 13,685 זוגות, ובשנת 2016 התגרשו 14,819 זוגות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019). נתון זה מציב את הילדים שהוריהם גרושים כפלה מהותי באוכלוסייה. גירושין נתפסים כאחד מאירועי החיים הקשים ביותר, תהליך כואב ומייגע הן לבני הזוג המתגרשים והן לילדיהם (Harvey & Fine, 2010; Weaver & Schofield, 2015).

גירושין ההורים עשויים להיות אירוע טראומטי עבור ילדיהם המתבגרים, ועשויים להיות להם השלכות רגשיות וחברתיות קשות עבור הילדים המתבגרים (אלדר-אבידן, 2011; Olofsson, 2019). טיפול באמנות עשוי לסייע גם באבחון של הקשיים הרגשיים והחברתיים הנובעים מגירושין ההורים, וגם לטיפול בהם (Rubin, 2018). ציור משפחה הוא אחד הכלים שבאמצעותו המטפלת באמנות יכולה להתחבר לעולמו של הילד וללמוד על ייצוג המשפחה בעיניו, ועל האופן שבו הוא תופס את המשפחה ואת עצמו ביחס למשפחה. חיבור זה יכול לסייע

השפעת הגירושין תלויה במידה רבה בגיל הילד בזמן הגירושין. נמצא קשר בין קונפליקטים רגשיים לגיל הילד בזמן גירושין, כך שילד שהוריו התגרשו לפני גיל חמש יהיה פגיע במיוחד לקונפליקטים רגשיים בזמן פרידת ההורים, הוא יאחז בהוריו לעתים קרובות ויראה רגרסיה דרך הרטבת לילה והתנהגויות אחרות יותר אופייניות של ילדים צעירים. לעומת זאת, ילדים מבוגרים יותר ייטו להתרחק מחיי הבית ולחפש אינטימיות ותמיכה במקומות אחרים. במקרה שהגירושין התרחש כשהילדים הינם מתבגרים, (גילאי 12 ל-15), הם ייטו להגיב באחת משתי דרכים שונות מאוד: הראשונה היא על ידי הימנעות מלגדול והשנייה היא לעבור במהירות את תקופת ההתבגרות (Fagan & Churchill, 2012).

התנהגויות של פעילות מינית מוקדמת, שימוש בסמים, התנהגות תוקפנית ודיכאון, כולן בסבירות גדולה יותר להתבטא אחרי גירושין של ההורים. תגובות אלו הן בסבירות גדולה יותר להתרחש אם ההורים התגרשו כשהילד היה מתחת לגיל חמש, פחות אם התגרשו אחרי גיל עשר והכי פחות סבירות לתגובות אלו אם הגירושין התרחשו בתקופת הגילאים של חמש לעשר (Fergusson, Horwood & Lynsky, 1994).

התנהגויות אלה קשורות למספר רב של גורמי לחץ הקשורים לתהליך הגירושין, ובהם: קונפליקט בין ההורים, ירידה בתפקוד ההורי של האם, ירידה במעורבות אבהית ותהליך של פרנטיפיקציה שבו הילד נאלץ לקחת על עצמו תפקידים הוריים (לוי-שיף, 2018). נמצא שקונפליקט הורי התקשר לפרנטיפיקציה גבוהה יותר בגיל ההתבגרות, לנטייתם של המתבגרים להתערב בקונפליקט, ועל כן לתפיסתם את הקונפליקט כאיום. העומס הרגשי המוטל על מתבגרים ביחס לקונפליקטים ההוריים הוא כפול, משום שלא רק שהם חווים מצוקה רגשית משל עצמם בשל חשיפתם לקונפליקט, הם גם נאלצים להכיל את מצוקתם של ההורים בנוסף לה (Peris, Goeke-Morey, Cummings, & Emery, 2008). עם זאת, נמצא שהרווחה הנפשית של ההורה והילד הבא ממשפחה עם רמת סכסוך גבוהה עשויה להשתפר אחרי גירושין, כתוצאה מירידה בנוכחותו של הקונפליקט בחיי היומיום (Amato, 2000).

טיפול באמנות בילדים להורים גרושים

גירושי ההורים הם משבר החושף את הילדים לתהליך התמודדות ארוך ומורכב (סבר, 2002). הגירושים מהווים אירוע משברי וטראומטי ממושך, שבו עובר הילד מן החיים במשפחה הדו-הורית, דרך תקופה בה קיים חוסר איזון וחוסר ארגון עד ליצירת איזון וארגון מחודשים, בתהליך מורכב וממושך. לעיתים קרובות, ממשיך המתח הנובע מסכסוכים מאריכי ימים בין ההורים, להתקיים גם לאחר יצירת האיזון (אלדר-אבידן, 2011). לפיכך, גירושי הורים מהווים מצב לחץ, הגורם לשינוי קיצוני בחיי ילדים. ואכן, אצל ילדים שהוריהם התגרשו נראה

בחיי הילד, ויותר הגנתיות-יתר, במיוחד במהלך שנות ההתבגרות (Fagan & Churchill, 2012).

על מנת להבין טוב יותר את השפעת הגירושין על הילדים יש להבחין בהבדלים במאפייני מערכת יחסים של אם-ילד לעומת אב-ילד ובהשפעות השליליות האפשריות של הליך הגירושין על כל אחד מההורים. בהתייחסות למאפייני מערכת יחסים של אם-ילד חשוב להבין את השפעת הליך הגירושין השלילית על הרווחה הנפשית של האם הגרושה שכתוצאה עלולים לפגוע בתפקוד ההורי שלה, ובמיוחד בהתחשב בכך שבמרבית המקרים הילד הינו במשמורת האם (Amato, 2000). תפקודה ההורי של האם עלול להיפגע בשני מימדים עיקריים: מימד הקבלה האימהית (מתייחס לחום ולמעורבות ההורית של האם כלפי ילדיה), ומימד הפעלת הסמכות והמשמעת, כך שלאחר הגירושין זה עלול להתבטא באמא עצובה, נסערת, עסוקה בעצמה, עייפה, נסוגה ולא יציבה, בתקופה שבה ילדיה זקוקים ליציבות הגבוהה ביותר, ובקושי להפעיל סמכות הנובע ממצוקת האם המוביל לחוסר כוחות ויכולת להפעיל סמכות אופטימלית וגם בשל חוסר נוכחות האב במשפחה הגרושה, דמות אשר נוטה לשמש כגורם מרכזי בהקשר של הפעלת סמכות (לוי-שיף, 2018).

במערכת היחסים של אב-ילד הגירושין לרוב מובילים לירידה בתדירות ואיכות הקשר בין האב לילד שלו. מצב זה מקשה על הורים שאינם גרים בבית, לרוב האבות, לשמור על קשרים קרובים עם ילדיהם. כתוצאה מכך הילדים מקבלים פחות תמיכה רגשית מאבותיהם לעומת ילדים להורים נשואים. הדפוס של החמרה במערכות יחסים אחרי הגירושין נוכח בקרב בנים ובנות אך נמצא שבנים שגרים עם האם מגיבים ביותר עוינות לגירושין מיד אחרי הגירושין וגם שנים לאחר מכן. בנות מסתדרות באופן ירוד יותר לעומת בנים כשהן גרות עם אביהם או עם אבא חורג. ככל שהקונפליקט בין ההורים חזק יותר במהלך הליך הגירושין כך יש יותר סיכוי למרחק בין האב לילדיו. עם זאת, קונפליקט זה בין האב וילדיו מופחת ככל שעובר זמן לאחר הגירושין. בנוסף, ילדים מבוגרים יותר חווים פחות קונפליקט עם ההורה הלא משמורן לעומת ילדים צעירים יותר (Fagan & Churchill, 2012).

פרספקטיבות תיאורטיות מוקדמות שהתייחסו באופן בלעדי לאובדן האב בשל עזיבתו את הבית כחלק מהגירושין, מצאו שילדים רבים הגיבו בתגובות קשות הדומות לתגובות אבל על הורה שמת כגון דיכאון, חוסר אמון, הלם והכחשה, ולפי אותן פרספקטיבות, תגובות אלו הן הגורם המרכזי לבעיות מאוחרות יותר. עם זאת, נמצא במחקרים מאוחרים יותר שעסקו בהשוואה בין ילדים שחוו אובדן הורי בעקבות מות האב לבין גירושי הורים, שיש השלכות שליליות גבוהות יותר בקרב ילדי גירושין. ממצאים אלה הובילו למסקנה שהשפעת הגירושין אינה טמונה רק בחוויית האובדן כשלעצמה, אלא, כאמור גם בערעור תפיסת מבנה המשפחה (לוי-שיף, 2018).

חשוב אחר תהליך הסתגלותו למצבו המשפחתי החדש ולקשיים שהוא חווה בחייו (Pak, 2018).

דרך ציורי ילדים ניתן ללמוד לגבי פרמטרים רגשיים כלליים המאפיינים מצבי משבר שונים, וביניהם גם משבר סביב גירושין, כגון: רגרסיה התפתחותית, דימוי עצמי נמוך, לחץ נפשי ועוד. אך בנוסף לפרמטרים כלליים אלה המאפיינים משברים מסוגים רבים, ציורי הילדים מאפשרים ללמוד גם על פרמטרים חברתיים שמאפיינים את מצב הגירושין באופן ספציפי, לדוגמה; מה יחסו להורה שאינו משמורן, איך הילד תופס את מקומו במשפחה החדשה שנוצרה, האם יש עדיין כמיהה לאיחוד, ועוד (Shamri-Zeevi et al., 2018).

רוב המחקרים שעסקו בטיפול באמנות בילדים להורים גרושים נערכו בחברה המערבית. עם זאת, ישנם מאפיינים המייחדים את החברה הערבית בנושא זה, ומקשים על היכולת להסיק ממחקרים שנערכו בחברה המערבית לגבי החברה הערבית. ראשית, גירושין נדירים יותר בחברה הערבית לעומת החברה המערבית, ולכן מלבד התפרקות המשפחה הילד עשוי לחוש יותר סטיגמה ודחייה חברתית (Demir-Dagdas et al., 2018). במאפיין זה יעסוק תת הפרק הבא. שנית, התפיסות לגבי טיפול רגשי בכלל ולגבי טיפול באמנות בפרט שונות בחברה הערבית לעומת החברה המערבית, ולכן קשה להשליך ממחקרים שנערכו בחברה המערבית לגבי טיפול באמנות בחברה הערבית (חליפה, 2018). במאפיין זה יעסוק תת הפרק שאחריו.

גירושין בחברה הערבית

שיעור הגירושין הולך ועולה בשנים האחרונות בחברה המערבית והן בחברה הערבית. העלייה בשיעור הגירושין בחברה הערבית נובעת מכמה גורמים. ראשית, נשים ערביות יכולות לצאת יותר לעבודה מאשר פעם, והם מגיעות לרמות של השכלה גבוהה יותר מבעבר, ולפעמים רמת ההשכלה שלהן גבוהה מהשכלת בעליהן. מצב זה מגדיל את היכולת של הנשים להתפרנס בעצמן ומקטין את התלות בבעל. שנית, מספר קטן יותר של ילדים מקל על ההתמודדות עם הגירושין, הן ברמה הכלכלית והתפקודית והן ברמת ההתמודדות הרגשית (ברנע ואלדר, 2003).

מלבד רגשות של עצב, אכזבה, כאב, פרידה, הרבה תחושות של בלבול, אובדן, לחץ, התמודדות, בחברה הערבית גירושין מביאים עמם גם סטיגמה איתה על המתגרשים והמתגרשות להתמודד. סטיגמה זו קיימת גם בחברות אחרות אך בולטת ומשמעותית יותר בחברה הערבית, בה הגירושין נדירים יותר ואינם מקובלים. במיוחד עבור אישה ערבייה, גירושין נחשבים למשהו מאוד לא מקובל. רוב המשפחות וההורים של האישה לא מקבלים את החלטתה להתגרש ולעתים מנסים לאלץ אותה להישאר בבית הבעל למרות הקושי שלה לחיות איתו ולהמשיך את החיים שלהם ביחד. זאת, מהחשש שלהם מסטיגמה עליהם. כלומר הסטיגמה היא לא רק על המתגרשים עצמם אלא על המשפחה כולה, ובכלל זה על הילדים (ברנע ואלדר, 2003).

מגוון רחב של תגובות משבריות, הדורשות גיוס משאבי התמודדות והסתגלות ממושכות (Olofsson, 2019).

כתוצאה מהמצב הרגשי והמשפחתי המיוחד של ילדים להורים גרושים, יש חשיבות לתמיכה בילדים אלה, בין היתר באמצעות טיפול באמנות. אולם, לא לכל הילדים את היכולת המילולית לבטא את רגשותיהם בגיל בו חלו הגירושין בין ההורים. במקרים אלה, הציורים עשויים להיות כלי משמעותי להבנת המצוקות של הילד (Rubin, 2018).

ציורי ילדים מהווים מעין מפת ניווט בעולמו הפנימי הרגשי של הילד. הציור משקף ומאפשר העלאת חלקים מודעים ואחרים לא מודעים, כמו התלבטויות, משאלות, חרדות וקונפליקטים (לב ויזל, 2005; פיין, 2004). התבוננות בהם יכולה לסייע למטפל ללמוד על עולמו הפנימי של המצייר ולזהות ולאבחן סימנים למצבי מצוקה (פיין, 2003) ומסייעת לילדים להביע את עצמם רגשית וגרפית ולהבין את חוויותיהם (Veltman & Browne, 2002). באמצעות הציורים מבטא הילד את הקשיים שהוא חווה, כמו גם את הפתרונות להם הוא זקוק. ציורים השלכתיים הם חלק מהטכניקה המקובלת לשימוש בהערכת האישיות (מלקודי, 2004), ונחשבת לאמצעי תקשורת ספונטני ופחות מאיים. ציור הוא כתב מוח המבטא את הפוטנציאל המולד של הילד, ומשקף את מצבו הנפשי והרגשי. הוא חושף את הסמוי מן העין ומעלה אותו מעל פני השטח, ומשמש מעין אבן-בוהן להשוואת התנהגותו הנראית של הילד עם זו המתגלה בציורו (אורון, 1997). בציור אין דבר מקרי, דף הציור מייצג את העולם, והמצייר מטביע בו את חותם אישיותו ותפקודה. האופן בו הילד מחלק את דף הציור, מתכננו ומארגנו, מלמדים על אופן תפקודו במציאות ועל מידת יכולתו לתכנן ולארגן את זמנו ומעשיו. בנוסף להיות הציור כלי לא מעורר איום, ניכרת בו חווית הנאה והוא מסיט את תשומת הילד מפחד מהכישלון במתן תשובות לשאלות, כאשר במקביל, שאלות מילוליות עלולות לגרום הרבה שאלות אחרות ולעורר את אי-יכולתו של הילד להביע במילים (מלקודי, 2004). תכונות אלה הופכות את הציור לכלי המתאים במיוחד לטיפול ולאבחון בעבודה עם ילדים שחווים קשיים רגשיים בשל גירושין הוריהם (Rubin, 2018).

עם זאת, לא כל הילדים להורים גרושים מועדים לפגיעה נפשית. כאשר ההורים מצליחים להפריד בין עוצמת הקונפליקט, הכעסים והמתחים סביב גירושין לבין שיתוף הפעולה באשר לתפקידים ההוריים, קיימת אווירה כללית מקדמת וחיובית, אותה ניתן יהיה לראות גם בציורים (Wesolowski, 2008). ילדים מגלים רגישות רבה לסביבתם, לעיתים האופן בו הם מגלים רגישות זו אינה מובן או נקלט במלואו על ידי המבוגרים. רגישות זו מתחדדת בעיתות משבר, כאשר התא המשפחתי שלהם נתקל בקשיים. ציורים, במקרים כאלה, עשויים לסייע בהבנת עולמו הפנימי של הילד. הציורים מעניקים לנו תמונה, מפי הילד עצמו, לגבי מצבו הרגשי והחברתי ברגע הציור, ולכן מאפשרים מעקב

ציורי משפחה ככלי אבחוני וטיפולי

כיוון שהמחקר עוסק בגירושין, תהליך שמשפיע על מבנה המשפחה, אחד מהכלים המתאימים להבנת עולמו הפנימי של המתבגר במקרה זה הוא ציור משפחה (McCullough, 2009). ציורים השלכתיים מהווים ככלי הערכה לא מילולי בקרב חוקרים וקלינאים מעל מאה שנה (LaRoque & Obrzut, 2006). באמצעות הציור ילדים יכולים לבטא בדרך ספונטנית ופחות מאיימת תכנים מודעים ואחרים לא מודעים של עולמם הפנימי, שהם אינם יכולים לבטא במילים, כגון התלבטויות, משאלות, חרדות וקונפליקטים (Betts, 2005).

התבוננות בציורים יכולה לסייע למטפל ללמוד על עולמו הפנימי של המצייר ולזהות ולאבחן מצבי מצוקה (פיין, 2003). הציור מסייע לילדים להביע את עצמם רגשית וגרפית ולהבין את חוויותיהם, והוא יכול להוות בסיס לשיחה בין המטפל והמטופל לגבי התכנים שעלו בציור (מלקיודי, 2004).

ציורי משפחה מסייעים בהבנת הדרך בה נראית המשפחה בעיני כל אחד מחבריה. השימוש בציור משפחה כאמצעי אבחנה החל בשנות החמישים של המאה הקודמת. טכניקה זו הוצעה לראשונה לצורך אבחון וטיפול ב"ילדים עם הפרעות רגשיות". הנבדקים התבקשו לצייר את משפחתם ולאחר שסיימו את מלאכתם לזהות את הדמויות ולספר עליהן באופן חופשי כל מה שעלה בראשיהם. מהר מאוד התברר כי הנבחן המתאר בציור את משפחתו מתאר את משפחתו כיחידה אחת ואת יחסו אליה. במילים אחרות, המשפחה המתוארת בציור אינה רק סכום של פרטים, יחידה שלמה בעלת יחסים פנימיים. הנבחן מעניק לכל פרט תכונות הנראות לו אופייניות לתפקידו וליחסו אליו. לכן, דמויות אחדות עשויות להיות מעוותות או מעוצבות בקפידה, אחרות גדולות או קטנות, מתוארות ברשלנות או אפילו נעדרות מהתיאור בכלל. מעורבות רגשית ויחסו של הילד המצייר לדמויות גורמים לעיוותים בתיאור יותר מאשר כציור דמות בודדת. מסיבה זו לפחות אין להשתמש בציורי משפחה כמדד לקביעת היכולת הגראפית או הכושר הקוגניטיבי של הילד המצייר, אף כי גם בציורי משפחה הוא שומר על סגנונו הכללי והאישי (רוז, 2012).

בפירוש הציורים ניתן להתייחס לגודל הדמויות וליחסן זו לזו, למרחק בין הדמויות, לתכונות הגוף והאברים, להשמטת דמויות או חלקיהן ולפיוזון על הדף. הגדלה או הקטנה של דמויות ביחס לדמויות אחרות בציור המשפחה ללא קשר לגודלן במציאות היא אחד הסימנים השכיחים לציון חשיבותן, עוצמתן או סמכותן (החיובית או השלילית) בעיני הילד המצייר. הערכתו באשר לחשיבות בני המשפחה אינה תמיד מודעת לילד. לעתים קרובות היא מוכתבת על ידי רגשות בלתי מודעים. כאשר האם היא הדמות המועדפת והחשובה בעיני הילד הוא מתאר אותה גדולה, ואם הוא חש את עצמו פחות חשוב מאחיו ואחותיו הוא ייטה לצייר את עצמו קטן מהם (רוז, 2012).

כך, בנוסף לקשיים עמם מתמודדים מתבגרים שהוריהם נפרדו, הנובעים מהתפרקות המשפחה ומאובדן היציבות בבית והתרחקות ההורה או ההורים, למתבגרים בחברה הערבית נוסף קושי נוסף עמו עליהם להתמודד: הסטיגמה מקרב קבוצת השווים ואף מקרב אנשי הצוות בבית הספר (Al Gharaibeh, 2015). סטיגמה זו עשויה להקשות על המתבגר לקבל את התמיכה לה הוא זקוק, בדיוק בתקופה קשה בחייו. בעקבות הסטיגמה המתבגר עשוי לחוות דחייה חברתית בבית הספר ובקהילה, דחייה שהופכת לקושי נוסף שעמו על המתבגר להתמודד (Moses, 2010).

טיפול באומנות בחברה הערבית

ישנן שתי סיבות עיקריות שבשלן קשה להשליך ממחקרים שנערכו בחברה המערבית לגבי טיפול באומנות בחברה הערבית. הראשונה קשורה לעצם קבלת הטיפול, והשנייה קשורה לטיפול עצמו. באשר לקבלת הטיפול, תחום הטיפול באומנות חדש יחסית בכלל ובחברה הערבית בפרט עדיין מאופיין בהדרה ובאי-קבלה, כאשר התערבויות נפשיות או רגשיות עשויות להיתפס לעיתים באופן שלילי. כתוצאה מכך, פנייה לטיפול רגשי בחברה הערבית עשויה להדביק תווית שלילית לפונה. מטפלות באומנות בבתי הספר נאלצות להשתמש בטכניקות שונות על מנת למנוע תופעה זו, כגון שינוי הכותרת מ"טיפול באומנות" ל"חוג ציור", ושיטות נוספות שנועדו להקל על המתבגרים לקבל את הטיפול הרגשי מבלי הסטיגמה הכרוכה בכך (חליפה, 2018).

באשר לטיפול עצמו, גם ישנם הבדלים שמקשים על ההשלכה ממחקרים שנערכו בחברה המערבית, לגבי החברה הערבית, הקשורים לציפיות מהטיפול ולדרך התנהלותו (חליפה, 2018). בחברה הערבית, סגנון ההתקשרות לרוב הוא רשמי יותר מאשר גלוי לב, ומתבגרים בחברה הערבית פחות מורגלים לדבר על רגשותיהם. כמו כן, מאחר והפרט בחברה הערבית מלווה בחייו בדמויות סמכותיות אשר אומרות לו כיצד לנהוג, הוא מגיע לטיפול עם ציפייה שכך גם ינהג המטפל וינקוט גישה ישירה וייתן לו עצות, גישה שפחות מתאימה לאופן שבו מתנהל הטיפול באומנות. בנוסף, בחברה הערבית מקובל להטיל את האשמה לבעיות ולמחלות על גורם חיצוני (כמו גורל, עין הרע), ולכן טיפול שמטרתו טיפוח ושיפור עצמי הוא זר לתרבות ולתפיסה המקובלת בחברה הערבית. כמו כן, כיוון שרמת הפורמליות בחברה הערבית נמוך, ייתכן ולמטופל מהחברה הערבית יהיה קשה לשמור על מרחק ופורמאליות עם המטפל. הקפדה על לוח זמנים שנדרשת בטיפול עשויה להיתפס מצד המטפל כגילוי של עקשנות שאינה במקומה וכהעדר אמפתיה (Dwairy & Van Sickle, 1996). מעסיבות אלה, למרות העלייה ההדרגתית במודעות לטיפול באומנות בחברה הערבית, הטיפולים עדיין מתנהלים בצורה שונה מאשר בחברה המערבית, והציפיות מהם שונות (חליפה, 2018).

ניהלו המטופל והמטפלת שיחה על הציור. לאחר קבלת רשות מהמטופל, נלקחו הציורים לצורך ניתוח. הקריטריונים ששימשו לניתוח: גודל הדף, כיוון הציור, סגנון ציור (דו-ממדי או תלת-ממדי), שימוש בצבע, כלי הציור שבו בחר המטופל להשתמש, האם צייר את עצמו, מיקום הנבדק בציור, השמטת דמויות, הדגשת חלקי הגוף, השמטת חלקי גוף, האם יש מגע בין הדמויות, המרחק הדמויות, ציון הבדלי מגדר בין הדמויות, ציון דמיון בין הדמויות (לבוש/תנוחה), וציור פרטי סביבה. הפרמטרים השונים הושוו בין הקבוצות באמצעות מבחני t ומבחני χ^2 .

ממצאים

לגבי רוב המדדים שנבדקו, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות. 52 מתוך המשתתפים (49.5%) בחרו להשתמש בצבע, והיתר בחרו בצבע ניטרלי (עט, עיפרון, וכדומה). לא נמצא הבדל בין הקבוצות בשימוש בצבע ($\chi^2=1.65$, n.s.). מתוך המשתתפים 66 ציירו את עצמם (62.9%), 16 לא ציירו את עצמם (15.2%). היתר (21.9%) לא סיפקו תשובה חד משמעית באשר לשאלה האם ציירו את עצמם או לא. לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות בשיעור המטופלים שבחרו לצייר את עצמם ($\chi^2=3.17$, n.s.). עשרים וחמישה מהמשתתפים (23.8%) ציירו את עצמם בין יתר הדמויות, 17 ציירו את עצמם ראשונים משמאל (16.2%), ו-26 ציירו את עצמם ראשונים מימין (24.8%). היתר (37.1%) לא הבהירו בצורה ברורה היכן הם בין הדמויות (אם בכלל). לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות במיקום העצמי ביחס לשאר הדמויות בציור ($\chi^2=3.17$, n.s.). שלושים וחמישה מתוך המשתתפים (33.3%) השמיטו דמויות ממשפחתם מהציור, אולם לא נמצא הבדל בין הקבוצות בשיעור המטופלים שהשמיטו דמויות מציורם ($\chi^2=1.22$, n.s.). חלק מהמשתתפים הדגישו חלקים או איברים מסויימים של הדמויות. לדוגמה, חמישה הדגישו פה, שישה הדגישו ידיים, איברים נוספים שהודגשו בשיעורים נמוכים: עיניים, פנים, רגליים, שיער. עם זאת, לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בהדגשה של איברים או חלקים בדמויות ($\chi^2=10.11$, n.s.). בציורים של 19 מהמטופלים (18.1%) היה מגע בין הדמויות. בשאר הציורים הדמויות צויירו ללא מגע ביניהן. לא נמצא הבדל בין הקבוצות בשיעור המטופלים שבחרו לצייר מגע בין הדמויות ($\chi^2=0.39$, n.s.).

רוב המשתתפים (61, 58.1%) הדגישו בציורם הבדלים מגדריים בין הדמויות, אולם לא נמצא הבדל בין הקבוצות בשיעור המטופלים שהדגישו הבדלים מגדריים בין הדמויות בציורם ($\chi^2=0.03$, n.s.). עשרים ושישה (24.8%) מהמשתתפים ציירו סימני סביבה (כגון קרקע, בית, עץ, שמים, שמש). לא נמצא הבדל בין הקבוצות בשיעור המטופלים שציירו סימני סביבה בציוריהם ($\chi^2=0.03$, n.s.).

למרות שברוב המדדים שנמדדו לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות, נמצאו מספר הבדלים חשובים בין הקבוצות במימדים שעשויים להיות בעלי משמעות רבה לטיפול באמנות. ראשית,

הדבר נכון גם לגבי חלקי הדמויות. לדוגמה, הגדלת הראש בציורי ילדים היא פועל יוצא של חשיבות חלק זה של הדמות בעיני הילד. גם מיקומה של הדמות ביחס לדמויות המשפחה המתוארת מציינת את חשיבותה בעיני הילד. לדוגמה, ילד שמתאר את עצמו בסוף השורה למרות שאינו הצעיר כמשפחה עשוי לבטא בכך את הרגשתו שהוא "פחות שווה" מאחרים. דימויו, בדרך כלל ירוד וערכו בעיני עצמו נמוך. כמו כן, ילדים עשויים להעמיד את עצמם בציור על יד ההורה האהוב, האח או האחיות המועדפים, וכך הם מבטאים את הערכתם לדמות זו ואת ציפיתם ממנה להגנה. המעוניין להתרחק מדמות מסויימת במשפחה ייטה לצייר את עצמו הרחק ממנה (רו, 2012).

שיטת המחקר

מערכת המחקר

המחקר הוא מחקר כמותי המתבסס על השוואה של ציורי משפחה שצויירו על ידי מתבגרים, בין מתבגרים שהוריהם גרושים לבין מתבגרים שהוריהם לא גרושים. כל המשתתפים ציירו את ציורי המשפחה כחלק מקבלת טיפול באמנות בעקבות קשיים רגשיים במסגרת הבית-ספרית. ללא קשר לשאלה האם הוריהם גרושים או לא, המטופלים קיבלו את אותן הנחיות באשר לציור המשפחה, באופן שמאפשר השוואה של הציורים בין הקבוצות.

המדגם והדגימה

המדגם כלל 105 נבדקים, מתוכם 54 (51%) בקבוצת ההורים הגרושים ו-51 (49%) בקבוצת ההורים הלא גרושים. המדגם כלל 45 בנים (43%) ו-52 בנות (50%) (8 משתתפים לא הסכימו לציין את מינם במחקר), לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בשיעור הבנים והבנות ($\chi^2=2.92$, n.s.). גיל הנבדקים נע בין 10 ל-17, עם ממוצע 13.26, וסטיית תקן 1.35. לא נמצאו הבדלים בגיל בין הקבוצות ($t(98)=1.30$, n.s.). בקבוצת ההורים הגרושים, הזמן שחלף מהגירושין נע בין חצי שנה ל-13 שנים, עם ממוצע 2.8 שנים וסטיית תקן של 2.13 שנים.

כל המשתתפים הם תלמידים במערכת החינוך הערבי בישראל, אשר קיבלו טיפול באמנות במסגרת בית הספר בשל קשיים רגשיים אלו ואחרים, בין אם קשורים לגירושי ההורים ובין אם לאו. הציורים נערכו במהלך הטיפול במסגרת הטיפול הרגיל ועל ידי המטפלת הקבועה. הדגימה הייתה דגימת נוחות, כאשר נדגמו כל המשתתפים שהביעו את הסכמתם להשתתף במחקר וקיבלו הסכמה גם מהוריהם, עד להשלמת מכסה של 50 נבדקים בכל קבוצה. בשל הגעה מאוחרת של חלק מאישורי ההשתתפות, צורפו גם נבדקים שאישרו את ההשתתפות מאוחר יותר, ולכן בפועל ישנם 105 משתתפים במחקר.

כלי המחקר וניתוח הנתונים

כלי המחקר במחקר הנוכחי היה ציור משפחה. כל המשתתפים, בשתי הקבוצות, קיבלו הנחייה זהה: "צייר בבקשה משפחה", במקרים בהם המטופל שאל האם לצייר את המשפחה שלו, המטפלת השיבה "איך שאתה רוצה". לאחר ציור המשפחה,

הבדל מובהק נוסף שנמצא בין הקבוצות הוא בהשמטת חלקי גוף. בסך הכל 56 משתתפים (53.3%) השמיטו חלקי גוף מציור הדמויות, מתוכם 40 מקבוצת ההורים הגרושים (ומהווים 74.0% מקבוצה זו), לעומת 16 בלבד מקבוצת ההורים הלא-גרושים (המהווים 31.4% מקבוצה זו). ההבדלים מובהקים מבחינה סטטיסטית ($\chi^2=26.42, p<0.01$). עם זאת, לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות באיברים שהושמטו, כגון אזניים, עיניים, אף, פה, צוואר, ידיים, רגליים, וכיוצא באלה. בתמונה 3 ניתן לראות דוגמא להשמטת אוזניים, המאפיינת יותר את קבוצת הילדים להורים גרושים, בעוד בתמונות 2 ו-4, שצוירו על ידי מטופלים שהוריהם לא גרושים, כפי שניתן לראות, לא הושמטו האוזניים.

נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות בשימוש בסגנון ציור תלת ממדי. בסך הכל 6 מהמשתתפים בחרו בסגנון ציור זה (5.7%), כולם מתוך קבוצת ההורים הלא גרושים ($\chi^2=6.01, p<0.05$). תמונות 1 ו-3, שצוירו על ידי מטופלים שהוריהם גרושים, ממחישות את סגנון הציור הדו-ממדי שאיפיון קבוצה זו, בעוד תמונה 2 (קבוצת ילדים להורים לא גרושים) מהווה דוגמא לציור תלת-ממדי שאיפיון חלק מהציורים בקבוצת ההורים הלא-גרושים בלבד.

תמונה 1: ציור משפחה, קבוצת ילדים להורים גרושים

שנית, נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות בבחירת כלי הציור. 21 מהמשתתפים (21.0%) בחרו בטוש/ים, 8 בחרו בעט (7.6%), 48 השתמשו בעיפרון (45.7%), 16 בחרו בעיפרון צבעוני או עפרונות צבעוניים (15.2%), 4 (3.8%) השתמשו בצבעי פנדה, ו-8 משתתפים (7.6%) השתמשו ביותר מכלי אחד או בכלי אחר. מבחינה של ההבדלים בין הקבוצות, נמצא שבקבוצת ההורים הגרושים המטופלים בחרו להשתמש יותר בעט (7 מתוך 8 המטופלים שבחרו בעט היו מקבוצת ההורים הגרושים), ופחות בעפרונות צבעוניים (12 מתוך 16 המטופלים שבחרו בעפרונות צבעוניים היו מקבוצת ההורים הלא-גרושים). ההבדלים מובהקים מבחינה סטטיסטית ($\chi^2=13.26, p<0.05$). תמונה 1 מדגימה את השימוש בעט, שרווח בקבוצת הילדים להורים הגרושים, ותמונה 4 ממדגימה את השימוש בעפרונות צבעוניים, שרווח בקרב קבוצת הילדים להורים לא גרושים.

תמונה 2: ציור משפחה, קבוצת ילדים להורים

תמונה 3: ציור משפחה, קבוצת ילדים להורים גרושים

הבדל נוסף וחשוב שנמצא בין הקבוצות הוא במרחק בין הדמויות. המרחק הממוצע שנמדד בין הצד הימני של הדמות הימנית ביותר לבין הצד השמאלי של הדמות השמאלית ביותר היה 15.6 ס"מ (סטיית תקן 8.52) בקבוצת ההורים הגרושים, ו-18.92 ס"מ (סטיית תקן 6.03) בקבוצת ההורים הלא גרושים, כלומר, הילדים להורים גרושים נטו לצייר את הדמויות קרובות יותר זו לזו לעומת הילדים להורים שאינם גרושים. הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית ($t(90)=-2.12, p<0.05$). על מנת לשלול הסברים חלופיים כגון גודל הדף וכיוון הדף, נבדקו ההבדלים בין הקבוצות בגודל הדף ובכיוון הדף. לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בגודל הדף ($\chi^2=2.26, n.s.$) ובכיוונו ($\chi^2=0.15, n.s.$). כלומר, ילדים להורים גרושים אכן נוטים לצייר את הדמויות קרוב יותר לעומת ילדים להורים לא גרושים. תמונה 1 מדגימה היטב את הקרבה בין הדמויות, שאיפיינה את קבוצת הילדים להורים גרושים. בציור ניתן גם להבחין בקווים התוחמים את מיקום הדמויות ומגדילים את תחושת הקרבה ביניהן. בתמונות 2 ו-4, לעומת זאת, הדמויות יותר מרווחות ביחס לדף, ותופסות יותר מרחב.

חיים. ייתכן שמתבגרים שהוריהם לא גרושים רואים יותר את משפחתם כמקור לשמחה ולהנאה, בעוד מתבגרים שהוריהם בחרו יותר בכלי שהוא נייטרלי יותר, ואפילו רשמי במידת מה – העט. למצא זה ישנה חשיבות לטיפול משום שכאשר המטפלת לומדת שהמטופל פחות רואה במשפחתו מקור לשמחה, היא יכולה לנסות לסייע לו לשחזר את היכולת לראות במשפחה מקור לשמחה, למרות הגירושין, וכן לנסות לגלות מקורות שמחה נוספים בחייו.

עוד נמצא כי הדמויות בציורי המתבגרים שהם ילדים להורים גרושים היו קרובות יותר זו לזו, ביחס לציורי המתבגרים שהם ילדים להורים לא גרושים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם טענתו של רו (2012), כי מתבגרים עשויים לבטא בציור את המצב הרצוי של משפחתם ולא את המצב הרצוי. רו (2012) מדגים זאת על ידי הקרבה של המטופל בציור לאח או להורה מועדף: המטופל יטה לצייר את עצמו קרוב לאותו בן משפחה מועדף, בשל השאיפה שלו להיות לידו. בהשלכה למקרה של משפחה שהתפרקה, המטופל עשוי לצייר את בני המשפחה קרובים זה לזה באופן שמבטא את הכמיהה של המטופל לקרבה בין בני המשפחה. הדבר בולט במיוחד בתמונה 1 בה המטופלת ציירה מעין קווים תוחמים המדגישים ביתר שאת את הקרבה בין בני המשפחה שהתפרקה. מצב זה עשוי ללמד את המטפלת על שלב ההתמודדות של המטופל עם הגירושין של הוריו. ציור הדמויות קרובות זו לזו על גבי הדף כאשר במציאות המשפחה מפורדת עשוי להצביע על חוסר השלמה של המטופל עם הגירושין של הוריו, או על השאיפה שלו לאיחוד מחודש של המשפחה.

ממצא נוסף, שעשוי להיות קשור לממצא הקודם, הוא שמתבגרים שהם ילדים להורים גרושים נטו לצייר יותר סימני דמיון בין הדמויות, לעומת מתבגרים שהם ילדים להורים לא גרושים. ייתכן שבדומה לקרבה הפיזית של הדמויות על גבי הדף, יצירת אחידות בלבוש או בתנוחה של הדמויות היא דרך נוספת שבה המטופל מבטא את השאיפה שלו ללכידות משפחתית. זאת, להבדיל מדמיון בגודל הדמויות, שאיפיון גם חלק מהציורים של המטופלים שהוריהם אינם גרושים.

שני ממצאים נוספים שעשויים להיות קשורים זה לזה הם הנטייה של מתבגרים שהוריהם גרושים להשמיט יותר חלקי גוף מהציורים ביחס למתבגרים שהוריהם אינם גרושים, והנטייה שלהם לבחור בציור דו-ממדי בלבד, בעוד מתבגרים שהוריהם אינם גרושים בחרו לעתים בציור תלת-ממדי. בספרות נהוג לייחס משמעות לאיברים הספציפיים שהושמטו (רו, 2012). עם זאת, מכיוון שבמחקר הנוכחי לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות בזהות האיברים שהושמטו, ברצוננו להציע פרשנות שמתייחסת לעצם ההשמטה (ההבדל שאכן נמצא מובהק) ולא לאיבר שהושמט. הנטייה להשמיט איברים, יחד עם הנטייה לבחור בציור דו-ממדי שהוא פשוט יותר ומהיר יותר, יכולה ללמד על הנאה פחותה יותר של המטופלים מתהליך הציור,

תמונה 4: ציור משפחה, קבוצת ילדים להורים לא גרושים

הבדל אחרון שנמצא מובהק בין הקבוצות קשור לציור ולהדגשה של דמיון בין הדמויות, כגון דמיון בלבוש או בתנוחת הגוף. 42 משתתפים מקבוצת ההורים גרושים (המהווים 77.8% מקבוצה זו) ציינו או הדגישו אלמנטים של דמיון בין הדמויות, לעומת 35 מקבוצת ההורים הלא גרושים (המהווים 68.6% מקבוצה זו). כלומר, ילדים להורים גרושים נטו יותר להדגיש אלמנטים של דמיון בין הדמויות בציור. ההבדל מובהק מבחינה סטטיסטית ($\chi^2=4.72, p<0.05$). ניתן להבחין בתמונות 1 ו-3, כי תנוחת הגוף של הדמויות זהה, כמאפייין את קבוצת הילדים להורים גרושים. לעומת זאת, בתמונה 2 ניתן להבחין בגיוון בתנוחות הגוף של הדמויות, שאיפיון יותר את קבוצת הילדים להורים לא גרושים. משמעות הממצאים והשלכות לטיפול נידונות בפרק הבא.

דיון

מטרת המחקר הייתה ללמוד כיצד טיפול באמנות יכול לעזור למתבגרים שחווים קשיים רגשיים בעקבות גירוש הוריהם בחברה הערבית, ובפרט כיצד שימוש בציורי משפחה עשוי לעזור לאבחון ולטיפול במתבגרים אלו. כאמור, למרות שישנה ספרות ענפה שעוסקת בטיפול באמנות בילדים להורים גרושים (לדוגמא: מלקיודי, 2004; Rubin, 2018; Olofsson, 2019), מחקרים אלו נערכו בעיקר בחברה המערבית. בשל מספר מאפיינים של החברה הערבית שנדונו לעיל (ובמיוחד: משמעות שונה של הגירושין, ויחס שונה לטיפול רגשי), ישנה חשיבות לחקור נושא זה גם בחברה הערבית. לצורך כך נערך מחקר כמותי שהשווה ציורי משפחה בין קבוצה של 54 מתבגרים שהם ילדים להורים גרושים לבין 51 מתבגרים שהם ילדים להורים לא גרושים.

מניתוח הממצאים עולה כי מתבגרים שהם ילדים להורים גרושים נטו לבחור יותר בעט לציור משפחתם, לעומת מתבגרים שהם ילדים להורים לא גרושים, שנטו יותר לבחור בעפרונות צבעוניים. ניתן לפרש ממצא זה על פי הטענה של Mahmud et al. (2011) שצבעים בציור עשויים להתקשר לשמחה ולחדוות

ברנע, ח. ואלדר, ד. (2003). גירושין - מה קורה להורים ולילדים? על מה: כתב עת לקידום מעמד האישה, 12, 44-47.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). שנתון סטטיסטי לישראל לשנת 2018. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

חליפה, ג. (2018). טיפול באמנות בילדים נפגעי תקיפה מינית בחברה הערבית בישראל. טיפול באמנויות: מחקר ויצירה במעשה הטיפולי, 8(1), 757-766.

לוי-שיף, ר. (2018). השפעות קצרות וארוכות טווח של גירושין על ילדים. פסיכואקטואליה: רבעון הסתדרות הפסיכולוגים בישראל, אפריל 2018, 27-15.

מלקודי, ק. א. (2004). הבנת ציורי ילדים. קרית ביאליק: אה. סבר, א' (2002). גירוש הורים: הזדמנות לצמיחה ופיתוח כישורי חיים עבור מבוגרים צעירים.

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, חיפה: אוניברסיטת חיפה.

פיין, מ. (2003). ציורי ילדים כביטוי לעולמו הפנימי של הילד המצייר. דרך אפרתה, 11, 117-128.

רז, מ. (2012). הציור כראי הנפש: ניתוח ציורי ילדים ומבוגרים. תל-אביב: רסלינג

Al Gharaibeh, F. M. (2015). The effects of divorce on children: Mothers' perspectives in UAE. *Journal of Divorce & Remarriage*, 56(5), 347-368.

Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.

Betts, D. J. (2005). *Systematic Analysis of Art Therapy Assessment and Rating Instrument Literature*. Tallahassee: Florida State University Libraries.

Buchbinder, E., & Abu Tanha, B. (2019). The Distress and the Meaning Making of Divorced Abused Arab Women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 60(1), 12-26.

Demir-Dagdas, T., Isik-Ercan, Z., Intepe-Tingir, S., & Cava-Tadik, Y. (2018). Parental divorce and children from diverse backgrounds: Multi-disciplinary perspectives on mental health, parent-child relationships, and educational experiences. *Journal of Divorce & Remarriage*, 59(6), 469-485.

לעומת מטופלים שמקדישים תשומת לב ומציירים כל פרט, ואף משקיעים בציור תלת-ממדי. על פי Sitzer & Stockwell (2015) ההנאה מהציור עשויה להיות קשורה לנושא הציור. ייתכן שמתבגרים שהוריהם אינם גרושים נהנים יותר מתהליך הציור, שמזכיר להם את משפחתם וגורם להם לחשוב עליה. כתוצאה מכך, הם עשויים להאריך את תהליך הציור על ידי השקעה בפרטים. לעומתם, ייתכן שמתבגרים שהוריהם גרושים נהנים פחות מהמחשבה על משפחתם, ולכן מעוניינים לסיים את הציור כמה שיותר מהר, ולכן משמיטים פרטים ומעדיפים ציור דו-ממדי שהוא מהיר יותר. השקעה בפרטים, אם כן, יכולה ללמד רבות על ההנאה של המטופל מתהליך הציור (Sitzer & Stockwell, 2015), ובהתאם לכך על עמדותיו כלפי הנושא המצויר.

מסקנות

גירושי ההורים עשויים להיות אירוע טראומטי עבור ילדיהם המתבגרים, ועשויים להיות להם השלכות רגשיות וחברתיות קשות עבור הילדים המתבגרים. בדומה למחקרים קודמים שנערכו בחברה המערבית והראו ששימוש בציור משפחה עשוי לסייע גם באבחון של הקשיים הרגשיים והחברתיים הנובעים מגירושי ההורים, וגם לטיפול בהם, המחקר הנוכחי מצביע על היתרונות של ציור משפחה כחלק מהטיפול הן באבחון והן בטיפול במתבגרים שהוריהם גרושים – גם במגזר הערבי. עם זאת, בשל היחס השונה בחברה הערבית לגירושין ולטיפול באמנות, יש להתייחס בזהירות לפרשנות ציורי המשפחה והשימוש הטיפולי בהם.

המחקר הנוכחי מציע שציור המשפחה עשוי ללמד הן על היחס של המטופל כלפי משפחתו והן על ה כמיהות והמאווים שלו באשר למשפחתו. בחירה בכלי ציור נייטרלי או אפילו רשמי כמו עט, השמטת פרטים, וציור פשוט ודו-ממדי עשויים להצביע על הנאה פחותה מתהליך הציור, שעשויה ללמד על כך שהמטופל לא מעוניין לחשוב על נושא הציור, במקרה זה – המשפחה. כלומר, בניגוד לספרות העוסקת בחברה המערבית, ייתכן שכדאי לייחס פחות חשיבות לזהות הפרטים שהושמטו, ויותר למידת ההנאה של המטופל מתהליך הציור עצמו, שעשויה ללמד על יחסו לנושא הציור. ציור הדמויות קרובות זו לזו ומתפרשות על פחות שטח ביחס לדרך כולו, קווים התוחמים את המשפחה ביחד, והדגשת אלמנטים של דמיון והאחדה בין הדמויות (כגון תנוחה ולבוש), עשויים ללמד על חוסר השלמה של המתבגרים עם הגירושין של הוריהם, או כמיהה לאיחוד המשפחה. סימנים אלה עשויים לעזור למטפלת בתהליך הטיפול.

ביבליוגרפיה

אורון, ז. (1997). גרפולוגיה ציור וילד. תל-אביב: אור עם.
אלדר-אבידן, ד' (2011). בשם הילדים: סיפורי חיים ותובנות של ילדי גירושין. תל-אביב: עם-עובד.

- Dwairy, M., & Van Sickle, T. D. (1996). Western psychotherapy in traditional Arabic societies. *Clinical Psychology Review, 16*(3), 231-249.
- Fagan, P. F., & Churchill, A. (2012). The effects of divorce on children. *Marri Research, 1*, 1-48.
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Lynskey, M. T. (1994). Parental separation, adolescent psychopathology, and problem behaviors. *Journal of the American academy of child & adolescent psychiatry, 33*(8), 1122-1133.
- Harvey, J. H. & Fine, M. A. (2010). *Children of Divorce: Stories of Loss and Growth*. New York and London: routledge.
- LaRoque, S. D., & Obrzut, J. E. (2006). Pencil pressure and anxiety in drawings: A techno-projective approach. *Journal of psycho-educational assessment, 24*(4), 381-393.
- Mahmud, Z., Yunn, Y. P., Aziz, R., Salleh, A., & Amat, S. (2011). Counseling children of divorce. *World Applied Sciences Journal, 14*(4), 21-27.
- McCullough, C. (2009). A child's use of transitional objects in art therapy to cope with divorce. *Art Therapy, 26*(1), 19-25.
- Moses, T. (2010). Being treated differently: Stigma experiences with family, peers, and school staff among adolescents with mental health disorders. *Social science & medicine, 70*(7), 985-993.
- Olofsson, E. (2019). *Children of Divorce: Long-Term Psychological Effects and Neurological Consequences*. Skövde: University of Skövde.
- Pak, A. (2018). *Art Therapy to Reduce Academic Stress for Elementary Students in Grades Four to Six*. Belmont: Notre Dame de Namur University.
- Peris, T. S., Goeke-Morey, M. C., Cummings, E. M., & Emery, R. E. (2008). Marital conflict and support seeking by parents in adolescence: Empirical support for the parentification construct. *Journal of Family Psychology, 22*(4), 633.
- Rubin, E. (2018). *Promoting Social and Emotional Functioning: Art Therapy with Children with Non-present Parents*. Belmont: Notre Dame de Namur University.
- Shamri-Zeevi, L., Regev, D., & Guttman, J. (2018). The efficiency of art-based interventions in parental training. *Frontiers in psychology, 9*, 1495.
- Sitzer, D. L., & Stockwell, A. B. (2015). The art of wellness: A 14-week art therapy program for at-risk youth. *The Arts in Psychotherapy, 45*, 69-81.
- Veltman, M. W., & Browne, K. D. (2002). The assessment of drawings from children who have been maltreated: A systematic review. *Child Abuse Review: Journal of the British Association for the Study and Prevention of Child Abuse and Neglect, 11*(1), 19-37.
- Weaver, J. M., & Schofield, T. J. (2015). Mediation and moderation of divorce effects on children's behavior problems. *Journal of Family Psychology, 29*(1), 39-48.
- Wesolowski, K. L., Nelson III, W. M., & Bing, N. M. (2008). Relationship components and nature of postdivorce parenting responsibilities among individuals going through a divorce. *Journal of Divorce & Remarriage, 49*(3-4), 258-271.

ניתן לפנות ל-

ד"ר גיאנה חליפה giana87.khalifa@gmail.com